IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 02. Noyabr ,2026

AN’ANA, URF-ODAT VA MADANIY KONSEPTLARNING RUSCHA TARJIMADA BERILISHI

Mamasodiqova Maxzuna Jalol qizi
E-mail: mahzunamamasodikova03@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24011172

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek milliy an’analari, urf-odatlari va madaniy konseptlarining rus tilidagi tarjimalarda berilish xususiyatlari tahlil qilinadi. An’ana, urf-odat va konsept tushunchalarining o‘zaro nisbati yoritiladi, o‘zbek madaniyatiga xos asosiy konseptlar (hayo, andisha, mehr-oqibat, sabr, qismat, mehmondo‘stlik, ota-ona hurmati) ruscha ekvivalentlar bilan qiyoslanadi. Marosim nomlari va madaniy konseptlarni tarjima qilishda qo‘llaniladigan usullar, ularning afzallik hamda kamchiliklari ko‘rsatiladi. Tadqiqot natijalari madaniy konseptlarni uzatishda tarjimonning lingvomadaniy kompetensiyasi muhim ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi.
Kalit so‘zlar: an’ana, urf-odat, madaniy konsept, lingvomadaniyat, tarjima, adekvatlik, o‘zbek tili, rus tili.

Аннотация. В статье анализируются особенности передачи узбекских национальных традиций, обычаев и культурных концептов в русских переводах. Раскрывается соотношение понятий «традиция», «обычай» и «концепт», ключевые узбекские концепты (хая, андиша, мехр-окибат, сабр, кисмат, гостеприимство, почитание родителей) сопоставляются с русскими эквивалентами. Показаны приёмы перевода названий обрядов и культурных концептов, их достоинства и недостатки. Делается вывод о значении лингвокультурной компетенции переводчика.
Ключевые слова: традиция, обычай, культурный концепт, лингвокультурология, перевод, адекватность, узбекский язык, русский язык.

Abstract. The article analyses how Uzbek national traditions, customs and cultural concepts are rendered in Russian translations. It clarifies the relationship between tradition, custom and concept, compares key Uzbek concepts with Russian equivalents, and shows the techniques used to translate ritual names and cultural concepts, with their advantages and drawbacks. The findings confirm the importance of the translator’s linguocultural competence.
Keywords: tradition, custom, cultural concept, linguoculture, translation, adequacy, Uzbek, Russian.

Kirish

Til xalq madaniyatining ko‘zgusi bo‘lib, uning an’analari, urf-odatlari va qadriyatlari til birliklarida mustahkamlanadi. Badiiy tarjima jarayonida bu qatlam alohida ahamiyat kasb etadi, chunki asarning ruhi, qahramonlar xatti-harakati va ularning ichki dunyosi ko‘pincha aynan milliy madaniy ma’lumotga asoslanadi. O‘zbek adabiyotining rus tiliga tarjimalarida an’ana va urf-

odatlarni, shuningdek, madaniy konseptlarni adekvat yetkazish tarjimondan nafaqat lingvistik bilim, balki madaniyatshunoslik kompetensiyasini ham talab qiladi.

Tarjimashunoslikda madaniy ma'lumotni uzatish masalasi so'nggi o'n yilliklarda lingvokulturologiya yutuqlari bilan boyidi. V. N. Telia, V. V. Vorobyov, V. A. Maslova, S. G. Vorkachev kabi olimlar til va madaniyat munosabatini, madaniy konsept tushunchasini chuqur tadqiq qilgan. O'zbek tilshunosligida ham tilning madaniy tashuvchilik vazifasiga oid ilmiy ishlar yaratilgan, biroq o'zbekcha madaniy konseptlarning ruscha tarjimada berilishi hali yetarlicha o'rganilmagan.

Maqolaning maqsadi an'ana, urf-odat va madaniy konseptlarni ifodalovchi birliklarning ruscha tarjimada berilish yo'llarini aniqlash va ularni tizimlashtirishdir. Vazifalar: tushunchalarning nazariy asoslarini yoritish; o'zbek madaniyatiga xos asosiy konseptlarni ajratish; tarjima usullarini tahlil qilish; adekvatlikni ta'minlash bo'yicha tavsiyalar berish.

1. An'ana, urf-odat va madaniy konsept: nazariy asoslar

An'ana – avloddan avlodga o'tib kelayotgan, jamiyatda uzoq vaqt saqlanib qolgan va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan madaniy qadriyatlar, qoidalar va xulq-atvor namunalari majmuasi. **Urf-odat** – muayyan jamoada rasm bo'lgan, ko'pincha kundalik hayot, oila va marosimlar bilan bog'liq xatti-harakat qoidalaridir. An'ana ko'proq keng ijtimoiy-tarixiy mazmunga, urf-odat esa aniq, amaliy ko'rinishga ega bo'ladi, biroq amalda bu ikki tushuncha tez-tez bir-birini to'ldiradi.

Madaniy konsept – tilda ifodalangan, xalq ongida mustahkamlangan, qadriyat tusidagi mental birlik. Konsept tushuncha (ratsional ma'no) bilan birga obraz, baho va hissiy ohangni o'z ichiga oladi. Masalan, hayo konsepti o'zbek madaniyatida ma'naviy poklik, ibo va uyatdan saqlanish ma'nolarini bir vaqtda beradi. Shu sababli konseptning ruscha ekvivalenti ko'pincha bir so'z bilan ifodalanmaydi.

Tarjima nuqtai nazaridan bu uch hodisa quyidagicha farqlanadi:

• **an'ana va urf-odat** tashqi, kuzatiladigan hodisa bo'lib, ular nomlari realiya sifatida beriladi (Navro'z, hashar, beshik to'y, kelin salom);

• **madaniy konsept** ichki, qadriyatga asoslangan mazmun bo'lib, uni ifodalovchi so'zlar ko'p qirrali va kontekstga bog'liq;

• tarjimon ikkala qatlamni ham farqlay olishi va har birini mos usul bilan uzatishi lozim.

2. O'zbek an'ana va urf-odatlari nomlarining ruscha tarjimada berilishi

2.1. Oilaviy marosimlar

O'zbek madaniyatida oila va nikoh bilan bog'liq marosimlar keng tizimni tashkil etadi: fotiha to'yi, nikoh to'yi, kelin salom, beshik to'y, sunnat to'yi, chilla, qirq kun, kelin tushirish. Ruscha tarjimalarda bunday nomlar odatda ikki yo'l bilan beriladi:

1. **Transliteratsiya + qisqa izoh:** «обряд «келин салом», при котором невеста поклоном приветствует родственников мужа». Bu usul marosimning nomini ham, mazmunini ham saqlaydi.

2. **Tavsifiy tarjima:** «праздник обряда бракосочетания» (nikoh to'yi uchun) yoki «праздник укладки младенца в колыбель» (beshik to'y uchun). Usul mazmunni ochadi, ammo milliy ruh susayadi.

Badiiy asarlarda marosim nomi bir marta transliteratsiya bilan berilib, keyingi o‘rinlarda qisqartirilgan shaklda qo‘llanilsa, matn ham tushunarli, ham milliy rangga boy bo‘ladi.

2.2. Bayram va mavsumiy an’analar

Navro‘z, hayit, Ro‘za hayit, Qurbon hayit, sumalak, hosil bayrami kabi nomlar o‘zbek xalqining dunyoqarashi va tabiat bilan uyg‘unligini aks ettiradi. Navro‘z ruscha matnlarda «Навруз» shaklida mustahkamlangan va izohsiz tushuniladi, sumalak esa ko‘pincha «сумалак» deb berilib, qisqa tavsifga muhtoj bo‘ladi. Hayit so‘zi «праздник» ga qaraganda ko‘proq diniy-madaniy mazmunga ega bo‘lgani uchun «Рамазан-хайит» yoki «Курбан-хайит» kabi shakllari saqlanadi.

2.3. Mehmondorchilik va odob qoidalari

O‘zbek madaniyatida mehmon ulug‘lanadi, uni kutib olish, dasturxon yozish, choy tutish, kuzatish odatlari qat’iy odob qoidalariga bo‘ysunadi. Bu qoidalar til birliklarida ham aks etadi: xush kelibsiz, bosh ustiga, qadamingizga hasanot, dasturxonga marhamat, mehmon – otangdek ulug‘. Ruscha tarjimada ularning ko‘pi funksional ekvivalent bilan beriladi: «добро пожаловать», «прошу к столу». Biroq qadamingizga hasanot kabi ifodalarda diniy-madaniy qatlam (qadami xayrli bo‘lsin degan duo) yo‘qoladi. Shunda tarjimon kompensatsiya usulidan foydalanib, «пусть Ваш визит принесёт благословение в дом» kabi kengroq variantni tanlashi mumkin.

2.4. Jamoaviy an’analar

Hashar, mahalla, oqsoqol, gap-gashtak, qarz-hasana jamoaviy hayot an’analarini ifodalaydi. Hashar ruscha «хашар» shaklida beriladi, zarur bo‘lsa «добровольная взаимная помощь общины» deb izohlanadi. Mahalla ham «махалля» shaklida mustahkamlangan: bu so‘zni «район» yoki «квартал» bilan almashtirish mahalla institutining ijtimoiy mohiyatini yo‘qotadi.

3. O‘zbek madaniy konseptlarining ruscha tarjimada berilishi

3.1. Asosiy madaniy konseptlar

O‘zbek madaniyatini tavsiflovchi bir qator konseptlar mavjud bo‘lib, ular tarjimada alohida qiyinchilik tug‘diradi. Quyida ba’zilarining ruscha tarjima imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi.

Hayo. Asosiy ma’nolari: ibo, uyat hissi, xulq-atvordagi tiyilish. Ruscha «стыдливость», «скромность», «цномудрие» so‘zlari ma’noning faqat bir qismini beradi. Konsept ma’naviy-axloqiy qadriyat sifatida «стыд» dan ko‘ra kengroq. Kontekstga qarab «скромность и стыдливость», «нравственная чистота» yoki transliteratsiya («хая») + izoh qo‘llanishi mumkin.

Andisha. Fikrlab, xatti-harakatni boshqalar nuqtai nazaridan o‘lchab ish tutish, hurmat va odob chegarasini saqlash. Ruscha «сдержанность», «тактичность», «осмотрительность» so‘zlari qisman mos keladi. Bu yerda ko‘pincha kontekstga mos tavsifiy tarjima optimal hisoblanadi.

Mehr-oqibat. Mehr – samimiy mehribonlik, oqibat – ijtimoiy mas’uliyat va o‘zaro sadoqat. Rus tilida yagona so‘z yo‘q: «доброта и взаимная преданность», «тёплое отношение и верность друг другу» kabi birikmalar ishlatiladi.

Sabr (sabr-qanoat). Ma’naviy chidam, qiyinchilikka tinchlik bilan bardosh berish. Ruscha «терпение» ko‘pincha mos keladi, lekin «смирение» va «мудрое терпение» variantlari diniy-falsafiy qatlamni kuchaytiradi.

Qismat (nasiba). Taqdir, nasib etgan ulush. Ruscha «судьба», «предназначение» bilan beriladi, ammo nasiba so‘zi «надел» yoki «отмеренная доля» deb tavsiflanishi mumkin.

Ota-ona haqqi. Ota-onaga hurmat va minnatdorlik majburiyati. Ruscha «почитание родителей», «долг перед родителями» tarjimalari ma’noni ochadi, biroq haq so‘zining diniy-huquqiy ma’nosi qisman yo‘qoladi.

3.2. Konseptlarni tarjima qilish usullari

Konseptual birliklar tarjimasida quyidagi usullar qo‘llaniladi:

1. **Funksional ekvivalent.** Ruscha madaniyatda o‘xshash vazifani bajaruvchi birlik tanlanadi (sabr → терпение). Tushunarlilik yuqori, ammo milliy mazmun qisman yo‘qoladi.

2. **Tavsifiy tarjima.** Konseptning mohiyati bir necha so‘z bilan ochiladi (mehr-oqibat → доброта и взаимная преданность). Mazmun to‘liq, uslub og‘irlashadi.

3. **Transliteratsiya + izoh.** Konsept nomi saqlanadi va tushuntiriladi (хая — стыдливость, нравственная чистота). Milliy kolorit to‘liq saqlanadi.

4. **Kontekstual almashtirish.** Konsept matndagi vaziyatga mos so‘z bilan beriladi. Badiiy matnning tabiiyligi ta’minlanadi.

5. **Kompensatsiya.** Yo‘qolgan madaniy ma’no matnning boshqa qismida qo‘shimcha ifoda yoki obraz bilan to‘ldiriladi.

Hech bir usul universal emas: konseptning matndagi o‘rni, janr va o‘quvchi imkoniyatlari tanlovni belgilaydi.

4. Madaniy ma’lumotni uzatishda adekvatlik mezonlari

An’ana, urf-odat va konseptlar tarjimasida adekvatlikni baholash uchun quyidagi mezonlardan foydalanish mumkin:

- **semantik to‘liqlik** – asosiy ma’no yetkazilganmi;
- **madaniy aniqlik** – madaniy kontekst buzilmaganmi yoki begona madaniyatga xos ma’no kiritilmaganmi;
- **konnotativ mosligi** – hurmat, mehr, ibo kabi hissiy ohang saqlanganmi;
- **uslubiy tabiiylik** – ruscha matn ravon va tabiiy o‘qiladimi;
- **o‘quvchi uchun tushunarlilik** – rus tilli o‘quvchi tuzilmani ortiqcha izohsiz anglay oladimi;
- **izchillik** – bir birlik asar bo‘ylab bir xil usul bilan berilganmi.

Bu mezonlar ba’zan o‘zaro ziddiyatga kiradi: masalan, madaniy aniqlikni kuchaytirish uslubiy tabiiylikni kamaytirishi mumkin. Shu sababli tarjimon har bir holatda ustuvor mezonni belgilashi lozim.

Xulosa

O‘zbek milliy an’analari, urf-odatlari va madaniy konseptlarining ruscha tarjimada berilishi lingvistik va madaniy jihatdan murakkab jarayondir. Marosim va bayram nomlari ko‘pincha transliteratsiya va qisqa izoh orqali samarali beriladi, jamoaviy hayot realiyalari esa o‘zlashgan shakllarda saqlanadi. Madaniy konseptlar (hayo, andisha, mehr-oqibat, sabr, qismat) rus tilida bir

so‘zli ekvivalentga ega bo‘lmagani uchun tavsifiy tarjima, kontekstual almashtirish va kompensatsiya usullarini uyg‘unlashtirishni talab qiladi.

Tarjimonning lingvomadaniy kompetensiyasi, asarning madaniy kontekstini chuqur anglashi va yagona tarjima strategiyasiga amal qilishi adekvatlikni ta’minlovchi asosiy omillardir. Kelgusida o‘zbek adabiyotining ruscha tarjimalari korpusida konseptlarning berilish chastotasini va ularning o‘quvchi tomonidan qabul qilinishini empirik jihatdan o‘rganish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vereshchagin E. M., Kostomarov V. G. Yazyk i kultura. – Moskva: Russkiy yazyk, 1990.
2. Vorkachev S. G. Lingvokulturologiya, yazykovaya lichnost, kontsept: stanovlenie antropotsentricheskoy paradigmy v yazykoznanii // Filologicheskie nauki. 2001. № 1.
3. Vlahov S., Florin S. Neperevodimoe v perevode. – Moskva: Vysshaya shkola, 1980.
4. Komissarov V. N. Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty). – Moskva: Vysshaya shkola, 1990.
5. Maslova V. A. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2001.
6. Salomov G‘. Tarjima nazariyasiga kirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
7. Telia V. N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekty. – Moskva: Yazyki russkoy kultury, 1996.